

SANTA LLÚCIA AL CALENDARI ROMÀNIC DE REFRANYS (I ALTRES MENUDERIES)¹

José Enrique GARGALLO

*A totes les Llúcies
A Emma i Carmen,
lluna tendra, de juliol*

1. La percepció cíclica del sol. El solstici d'hivern

“[...] En Barcelona aun nuestros padres, creían que el sol no entraba en la calleja del Arco de Santa Eulalia hasta después del día de la fiesta de esta patrona de la ciudad, que se celebra el 12 de febrero, pues según la tradición, en aquel paraje estuvo el circo romano que sirvió de prisión en el que sufrió martirio la Santa Virgen, y horrorizado y dolorido el sol, jamás quiso penetrar en aquel lugar de la ciudad, hasta después de pasado aquel día [...]” (Amades 1953:419)

Això els vaig llegir, als meus alumnes de lingüística romànica de la Universitat de Barcelona, en començar aquella classe vespertina de l'últim dia de Santa Eulàlia, un dijous.

A la mateixa classe, els vaig suggerir que resseguissin dia a dia, durant el mes de febrer restant, els progressius guanys de la radiació solar des d'una ombria privilegiada, tot i no ser natural (com tampoc el carrer de l'Arc de Santa Eulàlia), sinó obra de la mà humana. Privilegiada ombria, al bell mig de Barcelona, al cor de la vella Universitat.

Des de ran de terra, des del Pati de Lletres de la nostra Facultat de Filologia -els explicava-, no es pot veure el sol a l'època solsticial, dels dies més curts. Dos mesos més tard, però, avançat el mes de febrer, el sol s'eleva cada cop més al seu zenit, i cobra valor una parèmia ben tradicional.

Per Sant Maties, ja entra el sol per les ombries²

No sé si els meus alumnes em van fer cas. El cas és que jo sí que vaig comprovar (com fa anys que faig) com el sol meridià besava ja l'estany central del nostre Pati de Lletres, l'últim dia de Sant Maties, un dimarts.

De la percepció cíclica del sol, de la constatació repetida dels seus camí, durada i projecció, s'han seguit creences com la narrada per Joan Amades, o parèmies com la de Sant Maties. De l'observació més concreta del sol i de l'entorn durant els dies més curts, pel volts del solstici d'hivern, hauran nascut formes de cultura popular ancestralíssimes.

Com la del santuari prehistòric de Newgrange, a Irlanda, datat aproximadament entre els anys 2475/2465 abans de l'era cristiana, on el sol penetra per una petita obertura, a través d'un estret passadís, il·luminant a l'interior el centre de la tomba que el santuari conté, només durant disset minuts l'any: de les 8.58 a les 9.15 del dia 21 de desembre (Alinei 1995:11-13).

Com la del *Pont de Santa Llúcia*, formació càrstica a manera de pont, per sota del qual, segons les explicacions que aporta Alfredo Ramón Morte (1992:44),³ travessen els rajos solars, resseguint un barranc descendent, i il·luminant la població de Penàguila (a l'Alcoià), justament el dia de Santa Llúcia.⁴

2. Per Santa Llúcia, un pas de puça. El calendari de refranys i la sèrie romànica de Santa Llúcia

“Sapigut es que tenim á Catalunya una série de adagis pera senyalar lo creixement progressiu del dia en los últims y primers dias del any, y son *Per Santa Llucia, un pas de Pussa; per Nadal, un pas de pardal, per Sant Esteva, un pas de llebra; per Los Reys, ase es qui no ho coneix*. Crida generalment la atenció la inexactitut del primer, puig que'l 13 de Desembre, lo dia, en lloch de creixer, minva. Un periòdich francès explica aquesta aparent inexactitut, dihent que aquestos adagis son del sigle XVI, ans de la correcció Gregoriana, y allavors Santa Llúcia queya lo 23 de Desembre, dos dias després del solstici d'hivern, ab lo qual resultava cert lo primer adagi [...]” (*La Renaixensa. Periòdich de Literatura, Ciències y arts*. 1871. Citat per Farnés, V:563)

Aquesta altra citació apunta notícies que glossarem tot seguit, mirant de perfilar el lloc del dia de Santa Llúcia al calendari romànic de refranys. Anem a pams.

Calendari de refranys. És el títol de dues obres (homònimes) de gran significació entre la bibliografia paremiològica catalana d'aquest segle. Les de Joan Amades (1933) i Manuel Sanchis Guarner (1951). *Calendari de refranys*, és com el mestre Sanchis (1951:6) anomenava “[...] l'aplec de refranys relatiu al calendari [...]” que ell mateix ordenà a la seva obra, seguint el curs de l'any. Refranys del calendari serienc, d'acord amb aquesta senzilla tipologia, els relacionats a la citació anterior.⁵ *Calendari romànic de refranys*, intercalo jo, estenent l'observació d'aquesta mena de refranys al món romànic en què el català i aquella faceta paremiològica s'emmarquen.⁶

Una altra qüestió. El dia que es commemora Santa Llúcia no és que canviés sobtadament del 13 al 23 de desembre. La data tradicional sembla que ha estat sempre el 13. Això sí, a causa del progressiu desajustament de l'any solar respecte de l'any oficial, l'antic calendari julià havia vist anticipar-se de deu dies el solstici, fins a l'onze. En algun moment, doncs, entre els segles XIV i XVI, el dia de Santa Llúcia hauria estat percebut com el més curt de l'any, i àdhuc com l'inici de la recuperació de la llum solar. Només després de l'any de la reforma gregoriana del calendari

(1582), del qual es van sostreure 10 dies (del 4 d'octubre es va passar directament al 15), el solstici d'hivern es va ressituar on encara avui dia el trobem mantingut (entre el 21 i el 22 de desembre).⁷

Amb l'exclusió romanesa de què parlo a la nota 6, la sèrie de refranys que assenyala el creixement progressiu del dia entre els mesos de desembre i gener (i més enllà i tot) representa a parer meu un element de cohesió cultural admirable. El resultat d'una percepció essencialment comuna de l'entorn, del cicle solar. En suma, un prodigi de senzillesa i creativitat de què han estat partícips els països europeus de la vella Romània. Jo en dic *la sèrie romànica de Santa Llúcia*. I d'aquesta, en participa també aquella altra catalana, prou coneguda, que arrenca amb Santa Llúcia i el seu pas de puça, segueix amb Nadal i el corresponent pas de pardal, Sant Esteve i el de llebre (etc.).

Per l'altre cap, cap al juny, hi ha també evidències, en forma de refranys del calendari, del fet que el solstici d'estiu s'havia anticipat d'uns deu dies fins a la reforma gregoriana. Si no hagués estat així, no tindrien sentit aquests refranys, al·lusius al dia de Sant Bernabé (11 de juny).⁸

El día de San Bernabé dijo el sol: aquí estaré⁹

El sol va dir a sant Bernabé: "Més no m'alçaré"
(Amades 1951:982)

Día de san Bernabeu,
está o sol no máis alto do ceu
(en gallec; Ferro 1992, s.v. *Bernabeu*)

San Barnabà, il più lungo della stà
(recollit per Giusti 1853:194, a la Toscana)

El dia més llarg de l'estiu, tot just quan falten deu dies perquè arribi l'estació estival.

El més curt de l'any (segons que expressa un altre refrany italià -v. 6.1-) és el de Santa Llúcia. El de la represa del dia creixent, materialitzada en forma de pas de puça, o en altres formes que examinarem més avall, sempre enginyoses.

¿I com explicar la pervivència i la consistència d'aquesta sèrie romànica de Santa Llúcia? ¿Com justificar la continuïtat espacial dels refranys al·lusius a la Santa Llúcia del 13 de desembre, més de quatre segles després de la reforma gregoriana? Gosaria anticipar ja algunes intuïcions.

Si és ver que aquell *Pont de Santa Llúcia* (amb què rematàvem el punt anterior) deixa passar-hi per sota els rajos solars el dia de Santa Llúcia, i si el fet ha quedat allotjat a la memòria col·lectiva de la gent del país, deu ser així per la constant associació popular de la Santa amb fets lumínics, com el solstici. Segurament és una romanalla més de quan el 13 de desembre era percebut com el dia del solstici. I sospito que la pervivència dels refranys de Santa Llúcia, en l'inici de la sèrie romànica esmentada, té molt i molt a veure també amb la llum. Parlem, ara sí, del nom, i de la Santa.

3. LUX, LUCERE. LUCIA

“[...] il latino *Lucius* era uno dei più comuni prenomi romani; esso si riconnetteva al verbo *luceo, lucere* «far luce» e quindi a *lux, lucis* «luce» e la tradizione vuole che fosse imposto, almeno in origine, a fanciulli nati durante le ore del giorno [...]” (Tagliavini 1972²,I:427)

Ja a l'època romana hom associava el prenom masculí LUCIUS amb la idea de 'llum', per tal com era molt pròxim el seu aspecte formal a significants com el del substantiu LUX, LUCIS ('llum') i el del derivat verbal LUCERE ('lluir'). LUCIUS, accentuat a la primera síl·laba, tenia com a femení LUCIA, amb la mateixa accentuació, d'acord amb les regles prosòdiques del llatí.¹⁰

Doncs, bé. Tant en la versió masculina com en la femenina, aquest prenom romà, d'evocació lumínica, no és del tot segur que tingués un lligam etimològic real amb la família lèxica de LUX/LUCERE, segons Tagliavini (1972²,I:427-428). Així, l'associació entre LUCIUS/LUCIA i LUCEO s'hauria vist afavorida per una etimologia popular, mentre que l'origen de l'antropònim caldria cercar-lo per altres viaranyes etimològics.¹¹

Tot i que el prenom femení LUCIA es troba atestat ja en època precristiana (segons que acredita Tagliavini), l'atzar va voler que, passats els primers segles de la nostra era, aquest nom es popularitzés gràcies a una LUCIA sud-itàlica. Una verge i màrtir siracusana així anomenada, que segons diverses fonts va ser morta (amb poc més de vint anys) un 13 de desembre, de l'any 304.¹² Pas fugisser pel món que, però, va deixar un rastre persistent en la cultura popular dels pobles romànics.

Que la Santa fos originària de Sicília, on a l'època encara es coneixia l'ús de la llengua grega, ens fa pensar que molt probablement la llengua materna i espontània de la jove de Siracusa era el grec. I d'acord amb l'adaptació del nom llatí de LUCIA al grec, aquest va esdevenir Loukia (*Lukía*).¹³ Així, el doblet accentual que coexisteix en algunes llengües romàniques, com el català (*Llúcia/Llúcia*) o el portuguès (*Lúcia/Lúcia*), no fa més que reproduir motlles heretats d'aquella duplicitat llatino-grega. Duplicitat sense paral·lel, tanmateix, en el corresponent masculí LUCIUS, accentuat només a la manera llatina, com els seus continuadors romànics. Aquests, per cert, no tan reeixits, ni de bon tros, com els homòlegs (romànics) femenins.¹⁴ Continuadors de LUCIA (i de LUCIUS) sobre els quals tornarem, per a completar aquests aspectes accentuals, i alguns altres de formals, al proper punt.

D'altra banda, la llum imaginària associada al nom de LUCIA ja des d'abans de l'era cristiana, va traslluir-se també al culte posterior de la verge màrtir siracusana. Només calia que, amb el pas dels segles, el desajustament del calendari julià respecte de l'any solar anés anticipant el solstici, apropant-lo més i més al dia de Santa Llúcia. Sense aquesta bella coincidència, em costaria de creure que una santa nascuda a l'extrem sud d'Europa sigui tan celebrada ara com ara a l'extrem nord del continent.¹⁵ O que pertot arreu on és invocada, el culte, la iconografia, el folklore, i també els refranys del calendari, la relacionin amb motius lumínics.

“Santa Lucia ti conservi la vista”, diuen en italià. I semblantment en altres llengües romàniques (pensareu els qui em llegireu).

“Mártir de Siracusa durante la persecución de Diocleciano, refleja en su nombre y en su vida la luz inmovible de su virginidad y de su entrega a Cristo”; escriu Valeriano Ordóñez (1991⁶:425) a *Los Santos. Noticia diaria*.

[...] *Llúcia* seria el senyal i la promesa de la llum futura, la que obre els ulls dels homes a la veritat eterna. Per això un dels seus atributs és una llàntia encesa. I per això molts dels oficis que protegeix estan relacionats amb la bona vista” (conclou Sargatal 1996:112).

Ja ho deia Walther von Wartburg a *Problemas y métodos de la lingüística*: “Si se acude a *Santa Lucía* como protectora en los casos de dolencias oculares, la causa hay que buscarla en su afinidad fonética con *lux*” (Wartburg 1991²:208).

Exemple d’homosemització, segons la tipologia de l’etimologia popular proposada per Joan Veny (1991:89), que repara en el paper anàleg que *St. Augustin* fa en alemany (per l’associació amb *Auge* ‘ull’).

Lligat també als ulls, i a la llum, aquest testimoni de Joan Amades al seu *Costumari català* (I:79):

“Per l’Empordà qualifiquen aquests estels [el *Cenyidor d’Orió*] d’ulls de *Santa Llúcia* i creuen que pels voltants de la festa de la verge ciracussana [sic] fins a Nadal brillen molt més que tota la resta de l’any”.¹⁶

Tot i que remotament, per mediació dels antecedents llatins respectius, les maneres romàniques actuals d’anomenar la ‘llum’ i la ‘lluna’ comparteixen un fons etimològic comú.¹⁷ No sembla fora de lloc, doncs, que un dels noms populars de la lluna en gallec sigui precisament *Lucía*, com corrobora aquesta mena de cantiga (remat del “popurri” de citacions d’aquest punt).

*Chámanlle á lúa, Lucía, / chámanlle ó sol, Manoel; /
a Lucía anda de noite, / e Manoel cando quer*
(Ferro 1992, s.v. *Lucía*)

4. Continuidors romànics de LUCIA. Aspectes formals

“El nom de dona és *Llúcia* i de cap manera *Llucía*; potser tolerable com a vulgarisme estrictament mallorquí, però invito els bons patriotes de Mallorca a reflexionar que en afavorir aquest vulgarisme local [...] no fan més que adoptar un protegit vergonyant del castellanisme *Lucía*, desmentit pel llatí i pel català de pertot i de tots els temps [...]” (DECat, insert entre *llucet* i *lluciar*)

Què dir-ne? D’entrada, que els lectors habituals de l’obra corominiana identificaran immediatament l’estil i el geni de l’autor. No entro en la consideració de vulga-

risme per a *Llúcia* (si més no, opinable). Ara bé, titllar-lo de “protegit vergonyant del castellanisme *Lucía*” em sembla un xic desmesurat.

Com ja he apuntat més amunt, hi ha llengües romàniques que coneixen dualitats accentuals similars. Hi ha variants de tota mena entre els continuadors romànics de LUCIA. I els conductes de transmissió de l'antropònim LUCIA/LUCIA al romanç han estat interpretats diversament per a cada domini lingüístic pels filòlegs: transmissió popular, semicultisme, préstec, bàsicament.

Parlem ara d'un ictiònim. El *lluç*, apel·latiu d'indubtable transmissió popular, compleix les regles de la fonètica històrica catalana.¹⁸ El *lluç*, parent etimològic (putatiu o ver) de *Llúcia*,¹⁹ difereix d'aquesta en el fet de no conservar l'element vocàlic -I-.

Allà on s'han conservat reflexos populars de la forma llatina accentuada a la -U-, i per tant amb el nexa -KY- postaccentual, aquest ha hagut de plegar-se als designis de la fonètica regular, que arreu de la Romània ha comportat l'absorció de la iod llatina per part de la consonant precedent (-K-), amb palatalització en un principi (mantinguda, per exemple, en italià), i resolucions ulteriors de diversa índole (a la majoria de romanços; si més no, a la Romània occidental).²⁰

Si el nom català de la santa fos, doncs, de transmissió popular, hauríem heretat segurament **Lluça* (que no em consta com a forma viva). Emparats en la gramàtica històrica, crec que estem en condicions de sostenir que *Llúcia* no és de transmissió absolutament popular, sinó semicultisme (o cultisme parcial, si es prefereix). Coneix la palatalització de la L- inicial (tan genuïna del català: *llum*, *lluna*, etc.), tret popular. Però manté la -I-, tret culte.²¹

Pel que fa a la variant *Llúcia*,²² contrasta amb una solució patrimonial com la de l'imperfet verbal *lluïa* (< LUCEBAT). És a dir, desconeix la pèrdua de la sibilant intervocàlica (prèvies palatalització davant de vocal anterior i sonorització).²³ Tampoc no és, per tant, del tot popular en la transmissió des del fons llatí.

Llúcia (localitzat pel DCVB a l'àmbit valencià²⁴ -juntament amb *Llúcia*- i al mallorquí) i la lleu (sub)variant *Llocia* (atribuïda per la mateixa obra només a Mallorca) obeeixen a l'accentuació greco-romana (o grega, sense més) del nom de la Santa siracusana. Estan tocades de sabor semiculte (en l'innocent sentit fonètico-històric). Però el que no em veig amb cor d'afirmar rotundament (amb Coromines) és que s'hagin de considerar d'influència castellana (vergonyant o no).

Els refranys del calendari m'han fornit l'excusa per a indagar un xic en altres continuadors de LUCIA/LUCIA a la Romània (alguns d'extraromànics, també). Amb la distància prudent de qui se sap llec en onomàstica, miraré d'aportar les “*Llúcies*” (les “*Santes Llúcies*” de fet) que he trobat al calendari romànic de refranys, les interpretacions pertinents (tot sovint d'altri) i alguna dada més. Tant de bo algú hi trobi arguments per mirar-se les *Llúcies* (i *Llucies* i *Llocies*) catalanes amb uns altres ulls.²⁵

4.1. A l'àmbit italoromànic: segons Tagliavini (1972²,I:428), l'accentuació pròpiament llatina *Lúcia* s'ha conservat en algunes regions. Al Vèneto, per exemple (*Lúsia*, amb *s* sibilant). Val a dir que jo només l'he trobada en refranys vènets, i a

cap més regiò d'Itàlia. En canvi, les variants amb accentuació de tipus grec (*Lucia*), començant per la de l'italià comú, són predominants, gairebé generals. Del tot generals a Sicília, pàtria de la Santa.

I aquesta accentuació predominant (de tipus grec), sempre segons Tagliavini (ibídem), seria atribuïble a la tradició hagiogràfica, pel pes del nom (familiar) de la màrtir siracusana, o probablement també per “[...] una tendenza posteriore di origine erudita”.

Vegeu refranys de regions italianes diverses (septentrionals, centrals, meridionals) al punt 6. Les septentrionals de la zona gal·loitàlica (així, la Llombardia, el Piemont i l'Emília-Romanya) ofereixen “*Lucies*” amb [y] (labial anterior), com és característic de la zona.

4.2. En francoprovençal: només hi trobo formes accentuades a la -u-, que, per les transcripcions que m'ofereixen les fonts consultades, fan tota la pinta de ser formes de transmissió patrimonial: *Lusè* [el diacrític no indica aquí l'accent tònic, sinó el timbre de la vocal, que d'altra banda és àtona], *Lus*, *Luche* (v. 6.3). Totes són del francoprovençal de Suïssa, de la Suïssa romanda. Continuem en zona de [y].

4.3. En francès: llengua propensa, la francesa, als homònims, com a resultat de confluències afavorides per l'erosió fonètica al llarg de la seva història. A tall d'exemple: *ami* (< AMICU) i *amie* (< AMICA), ‘amic’ i ‘amiga’ respectivament, es pronuncien avui dia igual [am’i]. De manera semblant, han acabat coincidint en la pronúncia, i àdhuc en la forma gràfica, els continuadors de LUCIUS i LUCIA. L'actual *Luce* del francès pot ser indistintament prenom masculí i femení. Segons Dauzat (1988³:102), *Luce* és “[...] à la fois le calque de *Lucius* [26] et la forme populaire ancienne de *Lucia* [...]”. Això sí, *Luce*, masculí o femení, és en qualsevol cas continuació patrimonial del llatí. Mentre que, continuant amb Dauzat (ibídem), “[...] *Lucie*, forme savante tardive, a donné peu de noms de famille [...]”. També Morlet (1991, s.v. *Luce*) l'assenyala com a culta. I, a més, indica l'existència de representants de *Luce* (fem.) i *Lucie* (només femení) en l'hagiotoponímia, evocació sens dubte de la Santa siciliana: *Sainte-Luce*, als departaments d'Isère i Loire-Atlantique; *Sainte-Lucie* a la Meuse. El topònim cors *Santa-Lucia* (que també recull) representa, lògicament, el model italià.

Als refranys, en canvi, diverses fonts em proporcionen unànimement *Luce*. I sempre rimant amb *puce* (v. 6.3). No cal dir-ho, amb [y], a la francesa.

4.4. En occità: totes les variants occitanes que he reunit, coincideixen a presentar l'accent a la -u-, pronunciada regularment [y]. Segueixen, doncs, l'accentuació llatina de LUCIA. En continuïtat amb les del francoprovençal i la més comuna (*Luce*) del francès. Mistral al seu *Tresor* en reuneix tres, de variants, a l'entrada: *Lùci*, *Lùcio*, *Luço*. *Lùci* i *Lùcio* localitzades, totes dues, tant a l'àmbit llenguadocià com al gascó. *Luço*, a les proximitats del Roine (la pàtria de l'autor). I encara (entre parèntesis) *Lù-*